

ПОЧАТКИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА В ПИСЬМОВИХ ПАМ'ЯТКАХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Літературознавство в зародковій формі розпочинає свій родовід в українській культурі з поширення писемності на землях Київської держави. Література тих часів була майже культовою, і формою та змістом відповідала завданням пропаганди християнської віри, і була переважно перекладною.

Та поряд зі святим письмом і культовими книгами з'являються збірники напівсвітського характеру. У них уже натрапляємо і на теоретичні роздуми про літературу. Перші повчальні поради про те, як розуміти книгу, як і з яких елементів вона складається, якими засобами користуються укладачі писемних творів — усе це питання, що ставилися в перших книжках за зразками відомих тоді візантійських авторів. Відповідали на них, користуючись іноземними джерелами. Хоча при цьому до перекладних творів вносились елементи власних міркувань, які засвідчують про певну підготовку руських авторів з даної проблеми.

Київська Русь ще до прийняття християнства мала своє письмо, але сфера його застосування у суспільному житті, мабуть, була обмежена. Жодного твору, написаного тим письмом, не збереглося. Це стосується і "Євангелія" та "Псалтиря", що їх бачив у Херсонесі святий Костянтин, в миру Кирило (827–869), у 858 році. Найдавніші написи на глиняних виробках, "берестові" грамоти засвідчують вживання східними слов'янами письма у IX — X століттях. Кирилична абетка у Київській Русі інтенсивно проникає у побут різних прошарків суспільства тільки після прийняття нової віри. За змістом і призначенням перші зразки письма пов'язані з християнськими обрядами, які тоді почали запроваджуватися на Русі.

Та слід врахувати, що християнство поширювалося ще до його офіційного прийняття. У договорі, укладеному князем Ігорем з греками (945 р.), згадано, наприклад, що у Києві на Подолі існує церква святого Іллі. Історик Б. Греков цілком слушно дотримується тієї думки, що окремі вогнища християнства на слов'янських

землях уже мали церкви, а в них служба відправлялась грецькою мовою [1].

Отже, грецьке письмо було відоме ще до прийняття християнства і знане не тільки там, де існувала церковна література, а й застосовувалось у світському житті. Київська держава укладала договори з сусідами. Писалися вони спочатку грецькою мовою, а згодом перекладалися по-руськи. При княжих дворах діяли канцелярії, навколо яких гуртувалися тлумачі та інші “урядовці”. Костянтин Багрянородний засвідчив, що серед тих, хто супроводив княгиню Ольгу до Константинополя, було дванадцять перекладачів і один священик. Кораблі, які з київськими товарами відправлялися морями до інших земель, також забезпечувалися охоронними грамотами. Ці грамоти складали при княжому дворі. Писалися й інші документи, наприклад, духовні заповіти [2]. Останні, скоріше всього, були складені нерідною мовою.

Отже, писемність входила в побут східних слов'ян. Були серед них і освічені люди, які виховувалися у грецьких та європейських школах.

Одночасно з грецькою абеткою і грецьким письмом виникає письмо, що відповідало природі й практиці мовлення русичів. Коли воно з'явилося — невідомо, але арабський письменник Ібн-Фаллан записав у своїх подорожних нотатках на початку X століття, що бачив написи по-руськи на хрестах і на окремих уламках дерева. Ібн-ан-Надіма згадує, що руси десь у IX — X століттях мали письмо, які “вирізували на дереві”. Такий запис на білому дереві він бачив сам. Як гадають дослідники історії культури Київської Русі, мабуть, ще перед VIII століттям у слов'ян було своє письмо, яке болгарин чорноризець Храбр, назвав “чертами и резами”. В оповіданні “О письменах” він пише: “Прежде убо словене не имеху книг, но чертами и резами чьтеху и чаатаху, ночами суще”. Коли ж вони ввели християнство, то прийняли й письмо римське та грецьке, слов'янське письмо, як пише він тут же, було “без устроєнія” [3].

Як оповідає Початковий літопис, таку місію (тобто упорядкування слов'янського письма) здійснили Кирило та Мефодій близько 855 року. Літописець пише, що Мефодій посадив за переклади книг “два попа скорописца зело, и преложи вся книги исполнь от греческого языка в словянский”. Виконали вони цю роботу досить-таки

швидко, і коли з'явилися книги церковнослов'янською мовою, зрозумілішою ніж грецька, всі слов'яни "ради быша" [4].

Це свідчення має подвійне значення. З одного боку, воно розповідає про один з епізодів на шляху розвитку давньої культури, а з іншого, літописець виступає як один з перших істориків літератури, оскільки з'ясовує історію письма, книг і перших перекладів, здійснених нашими предками. Тут, очевидно, слід шукати зародження інтересу наших давніх книжників до питань розвитку літератури у її первісних формах.

Отже, у церковну і світську галузь життя Київської держави увійшло упорядковане письмо, увійшла книга, а з ними і школа, і освіта. Духовне життя народу набуло іншої якості, стало набагато інтенсивнішим і складнішим. Виникла потреба в "літераторах".

Письменні люди були настільки необхідні Русі, що вже у 988 році Володимир Великий, зазначає літописець Нестор (Лаврентіївський список), "послав нача поимати у нарочитое чади дети и даяти нача на ученья книжное; матере же чад сих плакахуся по них, еще бо не бяху ся утвердили, верою, но аки по мертвеци плакахуся" [5].

Запровадження шкіл стало відтоді, очевидно, однією з актуальних проблем для східних слов'ян. Літопис засвідчує також, що й Ярослав Мудрий опікувався відбором юнаків для навчання у школах.

Наука на Русі формувалася не в замкненому колі, а у постійних взаємозв'язках з творчістю й суспільним поступом інших народів. Вже й тоді прагнули й уміли чужого навчатися й своє створювати. У багатьох освіта була далеко не початкова, а це означає, що дороги вищих закладів наші юнаки знали ще у домонгольські часи, коли русичі вчилися у візантійських школах, а згодом і у своїх, зі своїми "знавцями премудрості".

Про школи і шкільну освіту Київської Русі маємо небагато документальних свідчень. Та все ж цілком певним є те, що існували письмо, школи, книги, церкви і монастирі, поширеним було і "почитаніє книжное".

За деякими даними, в XIII столітті у Києві та навколо нього було майже 200 різних шкіл, а учнів близько 1000. Навчалися грамоти не тільки чоловіки, а й жінки. Анна Ярославна, королева Франції, підпи-

сувала державні папери у першій половині XI століття слов'янськими літерами. Отже, письма вона навчилася в себе на батьківщині, у Києві. З історичних джерел відомо, що в 1086 році при Андріївському монастирі в Києві була заснована жіноча школа, де дівчата навчалися не тільки рукоділля, а й співу та письма. Відомо також, що дочка полоцького князя Єфросинія в XI столітті перекладала книги. Збереглися деякі докази, що жінки Київської Русі користувалися письмом у повсякденній буденній праці.

Рукописних книг за часів Київської Русі було досить багато. Тільки у бібліотеках (церковних, монастирських, шкільних) їх, певно, було до 85 примірників, а кількість письменних людей, які могли читати книги, сягала до 10 відсотків від усього населення [6]. Книжковий фонд Київської держави в домонгольський період загалом нараховував сотні тисяч одиниць.

Книги користувалися пошаною й увагою. Так, Володимир Мономах у "Повчанні..." сердечно просить своїх дітей щиро трудитися біля книжки, біля "книжного засіву". Бібліотеки утворювалися часто безпосередньо за участю князів. А Кирило Туровський повчав у проповідях, що читання книжок — найбільший скарб, який доступний людській думці.

Літописи засвідчують, що відразу після введення християнства київські князі почали пильно дбати, аби було якомога більше письменних людей, які знали б не тільки рідну мову, а й своїх сусідів. Київська держава підтримувала тоді контакти з багатьма країнами Сходу і Заходу і при княжих дворах потрібні були письменні люди для ведення зовнішніх зносин. Вони вчилися не тільки грамоти, а й красномовності, досконалого опанування усною та писемною мовою. Тоді ж виникає потреба обізнаності з риторикою.

Таємниці "поетицького мистецтва" спочатку пізнавалися за візантійськими джерелами. З поширенням письма виникла потреба і в перекладачах та складачах оригінальних місцевих книг і збірників. Їм також були потрібні бодай елементарні знання з риторики, стилістики, теорії літератури. Зрештою таких знань вимагала практика і для переписувачів книг та читачів, а також духовенства, яке б могло розуміти метафоричні вислови, іронію, порівняння й інші "поетичні фігури" та правильно їх "толковать".

З усіх галузей культури література розвивалась найінтенсивні-

ше і відразу в надрах цього процесу зароджувалося те зерно, із якого зростали потім філологічні науки. Об'єктивно склалося так, що в цьому процесі брали участь представники не тільки верхів, а й низів. Справа в тому, що переписування, перекладання книг було трудомісткою працею. Для підготовки майбутніх писарчуків брали дітей силою, і не тільки від середніх, а й від нижчих верств. "Олітературнення" Київської Русі було набагато демократичнішим явищем, ніж подібні процеси у народів Західної Європи. Потреба в елементарних теоретичних знаннях з риторики, поетики тут була ширшою і практичнішою.

З появою письма підноситься роль художнього слова у суспільному житті Київської Русі. "Искони бо слово и слово бестъ от бога и бог бестъ слово", - так починається "Остромирове євангеліє", найдавніша книга Київської Русі, перекладена у 1056-1057 роках. Слово від бога і заради проповіді божого слова створені письмо, книга — це була і перша "літературознавча" теза, яку пропонувала церква читачам Святого Письма. В такому плані сприймаються перші явища літературного життя. Але практика досить швидко розсувала межі застосування слова — письменність проникала і в світське життя, його опановували як явище культурне, а в цьому процесі виникала потреба теоретичних і майже одночасно історичних знань.

Не тільки через економіку і військову силу, а й через письменство, культуру слова такі освічені люди, як Ярослав Мудрий, прагнули вивести вітчизну на європейські обрії. Книга сприяла не тільки засвоєнню "божого слова" (це ставилося на перше місце), а й піднесенню знань, отже, і розвитку не тільки літератури, а й інших галузей мистецтва.

Перші книги найрізноманітнішого змісту: біблії, церковні канони, тексти відправ, збірки гімнів, молитов, житій святих, повчання, розповіді про людське життя, про явища природи і світу — постійно входили в духовну сферу суспільства. Одні були написані сухою, аскетичною мовою, в інших було присутнє живе народне слово, де-де вкраплено прислів'я, порівняння, метафоричні вислови. Ці книги читалися цікавіше, хоча й розповідалося у них про малозрозумілі речі, особливо у творах, перекладених з інших мов.

Та не можна тоді собі уявити розвиток нашої літератури за чітко розмежованими галузями: перекладна, оригінальна. Уже в перших

перекладах місцеві автори робили відступи від оригіналу з метою наближення книги до її нового духовного середовища. Свідомо докорінно перероблялись іноземні джерела, здійснювались нові редакції, а водночас — і власні творчі кроки.

Книга стала одним із найцінніших здобутків культури Русі, символом людського розуму, її називають “ісходищою мудрості”. Суспільство, очевидно, відчувало, як багато дала йому книга, коли з таким захопленням узялося за її читання і перекладання. Це був своєрідний східнослов’янський ренесанс: усне слово функціонувало поряд із писемним. І хоч багато в чому вони відмінні, та були й спільні риси, а найважливіше — фольклор та література відразу увійшли у творчі взаємозв’язки, які міцніли з плином часу.

Найцінніші матеріали про літературу і тогочасну її теорію знаходимо у збірниках, укладених в 1073 та 1076 роках. “Изборник 1076” починає “Слово нікоего калугера о четіи святих книг” та, певно, є наслідком оригінальної творчості місцевого автора і складене десь у X або XI століттях. Його зміст здебільшого пов’язаний з процесом поширення освіти на Русі. Багато статей збірника не мають грецьких паралелей. Укладач скористався матеріалами Київської великокняжої бібліотеки. Звернімо увагу, що в “Слові...” проголошується гімн книзі, проповідь її великого значення для людини, для культури. Обрана форма розмови від імені “нікоего калугера” (калугер — по-грецьки — зразковий чернець) надає слову урочистості, вишуканості, значущості. Робилося це з метою найефективнішого впливу на читача. Автор “Слова...” закликав шанувати і любити книгу як джерело знань і дороговказ для людини, особливо християнина. Книга — джерело розуму і моралі, а найпаче для тих, хто має сумніви щодо віри: “добро естъ братине почи-танье книжное, паче всякому хрестьяну...” [7]. З риторичною вправністю проголошується велике значення книги для утвердження християнської моралі та переконань віруючого.

Апологетика книги йшла тоді поруч з проповіддю культури читання, культури письма і слова. Рекомендувалося читачеві сприймати написане усім серцем, проникати в його зміст, не поспішати під час читання, вникаючи в те, що “глаголять” слова, перечитуючи їх по кілька разів. Це була своєрідна розмова з читачем, поради йому, як поводитися з твором, як дошукатися в ньому основного

сенсу, як читати і розуміти книгу. Оглянути ідею книжки, пізнати її сутність, зробити переклад і “толкование” — це питання, які практично намагалися розв’язати освічені люди на Русі.

Уже в ті часи точиться ідеологічна боротьба навколо творів, написаних діячами різної орієнтації. Так, в “Изборнике 1073...” був поданий перший “Индекс книг истинных и ложных”, в котрому йшлося про те, які книги варто читати, а які належить заборонити.

Це був перший на Русі бібліографічний “довідник”. Другим можна вважати список книг, поданий у “Літописі” 1289 року, поданих церкві князем Володимиром Васильковичем. Так зароджуються елементи бібліографії, яка стала однією зі складових частин літературознавства. Два ранні бібліографічні списки були упорядковані з різною метою. В одному випадку церква, борючись за чистоту віри, рекомендувала кращі і одночасно забороняла шкідливі, на її думку, книги. В іншому — списки складалися з обліковим наміром. Подібні бібліографічні реєстри існували і в новітніші часи, коли культова цензура особливо ретельно стежила за тим, щоб книги апокрифічного змісту не потрапляли в середовище народу.

У X — XI століттях в Київській Русі діячі культури прагнули зафіксувати історію окремих книг та історію письма взагалі. У “Повісті минулих літ” маємо уже досить докладну розповідь, хто винайшов азбуку для слов’ян, коли і як її запроваджено до вжитку, коли зроблені перші переклади книг з грецької мови на слов’янську тощо. Це також уже підготовча праця історика літератури. Нею користуємося й ми, розглядаючи ту давню добу письменства. Отже, якими б не були короткими, уривчастими, а подеколи й неточними перші відомості про поширення книг, окремих авторів, все ж вони ті відправні точки, від яких завжди починають сучасні дослідники виклад історії літературного процесу у східних слов’ян. Не всі згодні, що всі ці дані можна вважати початком історії літератури в науковому розумінні. Та незаперечним є те, що їх не обійде ніхто із серйозних дослідників. Вони органічно входять у філологічну науку. І не просто як документи, а як свідчення того, що вже в ті часи були прагнення якоюсь мірою знати щонайважливіше з історії письменства.

Коли почала розвиватися література, з’явилася потреба і її “устроєння”, вироблення правил письма, стилістики, прищеплення бодай

елементарних понять про теорію словесної творчості, про найліпші засоби, якими треба користуватися при висловленні думок на папері. З перекладною книгою прийшли до нас і перші теоретичні настанови, деякі з них збереглися й до наших днів. Їх переклади на церковнослов'янську мову промовляли за актуальність цих рекомендацій, за практичну потребу звертатися до них при читанні і створенні оригінальних візрців. Таким чином вони ставали активним чинником розвитку літератури, входили в історію предмета як органічна складова частина тогочасної філологічної думки.

Традиція писати передмови прийшла до Київської Русі з перекладною літературою, переважно візантійського походження. Вступні коментарі перекладали з іноземних джерел разом з основним твором. А коли з'явилися оригінальні писання, були створені й передмови до них, написані вітчизняними авторами. Мета їх — прислужитися “руському” читачеві. Передмови мали на меті ввести читача у світ висловлених у книгах думок, допомогти зрозуміти їх та засвоїти. Оскільки першими й найпоширенішими рукописними книгами в ті часи були “Євангеліє”, “Апостол”, “Псалтир” та різні “Житія...”, то й авторські зауваги до них були першими, з якими познайомилися читачі Київської Русі.

Література Київської Русі була за своїм стилем і змістом переважно духовною (церковною). Світські твори прибрали здебільшого форми документальних викладів історичних подій (літописи), морально-повчальних проповідей, звернених до дітей чи сучасників, полемічних трактатів тощо. Власне художніх творів було дуже мало, а ще менше їх дійшло до нас. Та проблема мистецтва слова в ті часи була актуальною не тільки для тих, хто звертався до художньої творчості. Образне слово з однаковою силою діяло і в “діловому”, і в “красному письменстві”, тож уміння по-мистецькому будувати проповідь, полемічний виступ, лист чи історичний літописний переказ було потребою дня, адже руська земля, як пише літописець, тоді вже “паче всіх почтена і паче всіх просвіщена била”.

Уміння читати, писати, рахувати для тогочасних книжників не вважалось вершиною освіти. Климент Смолятич з іронією говорив про тих, хто вивчив “альфу, трохи віти” і вже називає себе освіченим. Високого рівня досягала письменна людина X—XI століття, якщо знала мови, перекладала, літературно висловлювала на письмі

свої думки, а у зв'язку з цим знала риторичну, поетичні засоби, які прикрашають стиль, роблять його вправним, привабливим, гнучким. Тому у школах тоді вже учили напам'ять грецькі твори, зразкові за формою і стилем, виділяли найкращі поетичні вислови, проводили розбір поетичних фігур, якими згодом користувалися автори, пишучи оригінальні твори.

Літератори Київської Русі обізнані були з найважливішими поетичними засобами, з їх застосуванням, що є однією з головних ознак літературної творчості. Климент Смолятич, полемізуючи з Фоною, говорить уже про "пртѣвод" і символіку в Біблії, запевняючи, що будь-яка проповідь неможлива без символічного, алегоричного розуміння написаного, сказаного, поясненого. Це вже доказ, наскільки розвинутою була писемна мова XII століття, як її прагнули удосконалити. Освічені верстви потребували мистецьки складеного твору, що помічаємо навіть в композиції і стилі літописів.

Автори оригінальних творів Київської Русі в процесі навчання в школах чи вдома, безперечно, зверталися до перекладної літератури, за допомогою якої набували знань зі стилістики, вчилися розуміти поетичні тропи, фігури і практично їх застосовувати, вчилися komponувати розповіді, будувати тексти. Такий досвід виявляють уже Іларіон, Нестор, Кирило Туровський, Данило Заточник і особливо автор "Слова о полку Ігоревім".

Що автори літературних творів XI—XIII століть полюбляли звертатися до популярних тропів і фігур, найкраще засвідчує "Слово о полку Ігоревім", пронизане духом поезії і метафоричними засобами, серед яких натрапляємо і на такі, яких не знала тогочасна народна поезія, до джерел якої дуже часто звертався творець даної поеми. Якщо, наприклад, відомий метафоричний опис поля бою ("чорна земля під копитами кістями була засіяна, а кров"ю полита: тугою зійшли вони по Руській землі!") фольклорного походження, то такі тропи, як: "Олег мечем крамолу кував", а Боян "розтікався мислю по дереву, сірим вовком по землі" — вважаємо, мають книжну природу. Автор "Слова..." скористався в цьому випадку порадами шкільних, книжних поетик, порадами вчених мужів, як треба писати (складати) літературні твори, проповіді, листи і т. д. Тому автор поеми, починаючи свою пісню, розмірковує, як йому її скласти, чи так, як творив Боян, чи по-новому, "по билинам сього часу".

Це вже роздуми над методом художнього вислову, і могли вони народитися тільки в атмосфері кола книжників, де обговорювалися питання поетики, різні методи будови образної мови, де цікавилися мистецтвом слова і його емоційним впливом на читача.

Тож, підсумовуючи, відзначимо, що для освічених русичів, творців тогочасної літератури, питання теорії були доступними головним чином із перекладних джерел, з якими мали можливість познайомитися, звичайно, не всі, але ті, хто перебував у школах вищого типу, — де “вкушали” плодів риторики й поетики, а в практичній своїй діяльності користувалися ними хто як міг. Та твори XI—XIII століть засвідчують обізнаність їх авторів із трактатами, на взірець статті “О образъх” Херобоска. Одночасно є підстави стверджувати, що в Київській Русі на той час уже почався процес усвідомлення історичного розвитку письма й книги.

Ці два нові явища дали поштовх до виникнення книгозбірень, бібліографічних записів, критичних розмов про книги і перших порад, як користуватися ними, як їх читати і розуміти, що у своїх першопочатках наближається до тих завдань, які взяла на себе пізніше критика. Письмо, книги були настільки важливим фактором культурного життя, що відразу викликали на Русі цілий суспільний рух, внаслідок якого виникає культ слова, самої книжки, яка досить швидко долає межі духовного вжитку. Ще письмо й книга були на початковій фазі розвитку і засвоєння, а вже літописець I складав історію письма у слов'ян, а переписувачі книг — невеличкі історії своїх перших писемних книг. Їх цілком можна назвати початковими кроками нашого літературознавства. І примітним є те, що протягом всієї історії Київської держави питання письма, книги, її засвоєння, питання бібліотек, перекладу книг на місцеву літературну мову, вивчення іноземних мов, написання нових книг, літописів — було актуальним. Зміна князів загострювала або знижувала інтерес до цих проблем, але з порядку денного життя вони ніколи не знімалися і перервала цей процес лише татаро-монгольська навала.

Запровадження письма, книг, намагання проникнути в таємницю образності слова, осмислення різних засобів образного мовлення, намагання пізнати символіку слів, практично освоїти деякі закони письменства, прагнення допомогти читачу зрозуміти написане — були, мабуть, найпершими і найвиразнішими елементами літерату-

рознавства, що тільки зароджувалося в письменстві Київської держави. Тільки ознайомлення з законами теорії літератури допомогло автору “Слова о полку Ігоревім”, поєднавши фольклорну стихію і літературний досвід, створити таку перлину в тих умовах і за тих обставин. У письменстві Київської Русі уже можна виділити зародкові форми історії літератури, критики, теорії літератури, книгознавства, бібліографії, історії письма, історії окремих жанрів — тобто усього того, що з часом, реалізувавшись, стало складовою частиною літературознавства.

Література:

1. Див.: Греков Б. Київська Русь. — К.: 1954. — С. 337.
2. Див.: Срезневский И. Древние письмена славян // Журн. Министерства народного просвещения. — 1848. — №7. — С. 20.
3. Цит. за: Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. — М., 1855. — С. 52.
4. Літопис Руський. — К., 1989. — С. 16.
5. Цит. за: Нудьга Г. А. На літературних шляхах. — К., 1990. — С. 12.
6. Див.: Сапунов Б. В. Книга в России в XI — XII веках. — Л., 1978. — С. 162, “Изборник 1076 года”. — М., 1965. — С. 151.